

ПРОГРАМИ И МЕТОДИКИ ЗА НАБЛЮДЕНИЕ НА ДЕЦА И УЧЕНИЦИ

В настоящата статия на базата на трудовете на редица български (Л. Десев, М. Иванов, Л. Леви, Б. Минчев) и чуждестранни (Б. Ананиев, М. Басов, А. Болтунов, Б. Зейгарник, Л. Регуш) психолози се разкрива същността, разновидностите и значението на наблюдението като водещ метод в психологическите изследвания. Тук ще предложим програми, методики и схеми за провеждане на наблюдения на деца и ученици. Ще отправим конкретни препоръки и указания за използването им в практическата работа на психолозите, педагозите, социалните работници и на всички, които се интересуват от психичното развитие на децата и подрастващите. Целта на статията е да окаже помощ за усъвършенстването на специалистите в техниката им да провеждат наблюдения, да усъвършенстват своята наблюдателност като професионално-личностно качество и да повишат уменията си да разработват програми за психологически наблюдения.

Значение на наблюдението за психологическите изследвания

Наблюдението има дълга история в процеса на опознаване на хората един от друг в рамките, както на житейската, така и на научната психология. Предполага се, че то като неотделима част от взаимодействията между индивидите е възникнало още с появата на човешкия вид. Защото процесите на общуване между хората изискват те правилно да разбират своите намерения и очаквания. Постепенно с развитието на езика хората започнали да предават един на друг резултатите от своите наблюдения и така постепенно се усъвършенствали в използването на този метод за събиране на информация. Закономерното и повтарящо се познание от наблюденията било обобщавано под формата на пословици и поговорки. Просъществуването на различните обичаи и традиции в различните човешки общности също се дължи до голяма степен на наблюдението. Чрез подражанието като механизъм на междуличностното общуване т.е. пак благодарение на наблюдението хората си предавали от поколение на поколение и различни модели на поведение. Наблюдението оказва решаващо влияние на процесите на междуличностно влияние като: внушение, убеждение, психично заразяване, социална фасилитация, мода, недирижирана активност и др.

В края на XIX век в процеса на изучаване на човешката психика започва да се използва експеримента и психологията придобива статут на самостоятелна наука. Това обаче не променя мнението на специалистите, че самонаблюдението е основен начин за изучаване на душевността на хората. В началото на XX век обаче, поради субективността му (при самонаблюдението съвпадат обекта и субекта на наблюдение; при определени преживявания, афект, възбуда и пр. човек не е в състояние да се самонаблюдава; липсват възможности за проверка на получените данни чрез самонаблюдението; благодарение на самонаблюдението се получава информация, която се отнася предимно към емоционалната сфера на личността и пр.), то е критикувано основателно от психолозите и в своите изследвания те започват да се доверяват в по-голяма степен на резултатите получени чрез използването на наблюдението като универсален научен метод. Защото чрез възприемането на редица обективни прояви на психиката ("езика на тялото", особеностите на речевата комуникация, облеклото, дистантно-времените индикатори и пр.) се разкрива по-достоверно нейната същност. Благодарение на него те разкриват обективно нови психологически факти и явления. Дори нещо повече, има психологически проблеми, които най-добре се решават с помощта на наблюдението, а някои от тях единствено и само на него. Например, речево-двигателната активност на децата от младенческа и най-ранна възраст.

През двадесетте и тридесетте години на миналия век много от трудовете на редица световно известни психолози (Ш. Бюлер, У. Щерн, Л. Виготски, Ж. Пиаже и др.) се базират на информация разкрита благодарение само на наблюдението. Първият пример за избирателно наблюдение е описан в разработките на К. и У. Щерн във връзка с изучаването на детските лъжи (по Л. Регуш, 2001, с. 30).

Резултатите от наблюдението по това време служат още и за допълване и усъвършенстване на познанието получавано чрез други изследователски методи. Тези допълнения се изразяват в различни уточнения, някои обяснения, установяване на нови факти и др. Например, при провеждането на психологическите експерименти, анкети, тестове, беседи и др. е важно за изследователите да регистрират и поведението на проучваните лица в процеса на изследователските процедури. Защото с поведенческите си реакции последните разкриват пред изследователите редица свои личностни особености, за които самите те дори не предполагат, че притежават. Факт е, че опитните консултанти само в първите години от своята работа приемат тестовите методики за основни. След това те разчитат в по-голяма степен на данните придобити в процеса на наблюдението, а чрез резултатите от тестовете проверяват само възникналите хипотези в процеса на наблюдението. "Само ненаблюдателните психолози автоматически използват стандартизираните батерии от методики, без да извличат най-ценната информация, която се разкрива при тестирането на различни групи от хора" (Регуш, 2001, с. 14). Следователно, резултатите от наблюдението не само доуточняват получените данни от другите използвани методи, но при определени условия обуславят тяхното тълкуване.

Друг пример, който показва значението на наблюдението за развитието на останалите методи за събиране на първична емпирична информация е, че при формулирането на различни въпроси или съждения авторите на анкетите и тестовете се базират главно на многочислените си и продължителни наблюдения над едни и същи лица или на еднократните наблюдения над голям брой от хора. "В ситуацията на провеждане на експеримент и беседа винаги се включва и наблюдение на поведението на болните. Експериментаторът е длъжен да възприеме и да оцени, как болният влиза: уверено, неуверено, как сяда, как наблюдава експериментатора и пр. (Зейгарник, 2000, с. 77).

Наблюдението допринася и за организацията и провеждането на експериментите. Защото техният замисъл се заражда на основата на идеи, които се появяват в процеса на наблюдението. От друга страна при провеждането на пилотните изследвания благодарение на наблюдението се прецизират експерименталните ситуации и се отстраняват определени пропуски, които не са отчитани по време на подготвителния етап на експеримента.

Значението на наблюдението е и в това, че благодарение на него се събира най-пълна информация за човешкия индивид в случаите, в които той не е в състояние да се самоконтролира:

- в периода на младенчеството и ранното детство;
- в случаите на тежки психични разстройства;
- при употреба на опиати, които предизвикват намаляне или изчезване на способностите за саморегулация;
- в състояния на афект.

Съществуват обаче и периоди, като този между шестдесетте и осемдесетте години на XX век, когато наблюдението като изследователски метод е силно подценяван за сметка на стандартизираните методи, обезпечаващи масовото събиране на емпирични данни. Тези методи за количествено измерване несъмнено имат своите достоинства и големи възможности за прилагането им, но при използването им се разкриват само определени крайни резултати, а самият процес, мотивите, отношението, нагласите, т.е. качествените характеристики за поведението на конкретните изследвани лица в конкретни ситуации остават неизяснени. Тези особености на човешката психика се обективизират чрез редица поведенчески, физиологически, вегетативни, вокални и др. реакции, които е възможно да се регистрират чрез наблюдението. Това "реабилитира" наблюдението и в нашето съвремие то е един от най-авторитетните методи за изследване в психологията. Защото бурното развитие на психологическия инструментариум през последните десетилетия оказва силно влияние и на процедурните техники на наблюдението като основен метод за събиране на първична емпирична информация. Създават се специализирани програми за наблюдение (методиката FACS на П. Екмън и съавтори) и започват да се използват технически средства (огледала за едностранно виждане, бинокли, видеозаписи,

камери, апаратура за нощно виждане и др.). Това повлиява позитивно върху развитието на наблюдението като водещ психологически метод за изучаване на човешката психика и усъвършенства възможностите му описани в трудовете на Б. Ананиев (1940), М. Басов (1975), А. Болтунов (1927) и др.

Необходимо е специално да се подчертае ролята на наблюдението за педагогическата практика.

Първо системното наблюдение дава възможност на психолозите, работещи в сферата на образованието, постепенно да натрупват данни за психичните явления, които да използват за диагностика и прогнозиране на резултатите от учебно възпитателния процес.

Второ в процеса на наблюдение на взаимодействията между учениците и учителите училищните психолози се усъвършенстват непрекъснато в професионално отношение.

Трето с помощта на наблюдението психолозите решават редица практически задачи в своята професионална дейност. Например, осъзнаването на истиността на получаваната информация чрез наблюдението на неречевите средства за общуване.

От написаното до тук, става ясно, че наблюдението има дълга история като начин за опознаване на хората един от друг в рамките както на житейската, така и на научната психология. Благодарение на резултатите получавани от неговото използване психолозите извършват консултативна дейност в сферата на образованието, бизнеса, политиката, здравеопазването, търговията и др. като разкриват незначителни различия в реакциите на наблюдаваните лица и техните признаци, забелязват общите свойства, независимо от времето на възприятие и промените в ракурса на наблюдение.

Същност и разновидности на наблюдението като основен метод на психологически изследвания

Наблюдението е преднамерено и целенасочено възприятие, което се обуславя от задачите на дейността. То е характерно само за хората и принципно се различава от различните форми на възприятие у животните. Исторически то се развива като съставна част от трудовите операции, включващи в себе си установяването на съответствието между продуктите на труда и предварително изградения за тях идеален образ. Неговата ефективност се предопределя в голяма степен от точното определяне на неговите задачи и от съставянето на плана за провеждането му. То се използва като изследователски метод в редица науки като: физика, химия, биология, социология, педагогика и др., което дава основание при определянето му да се подчертава неговата универсалност. Психологическата му трактовка се дава в трудовете на редица български автори. Л. Леви (1996, с. 133) определя наблюдението като "преднамерено възприятие с висока степен на осмисленост, активно внимание и предварителна планировка, подготовка и т.н.". За Б. Минчев (1998, с. 38) "Наблюдението в психологията е целенасочено, интерпретиращо и систематично възприятие и оценка от изследователя на обективните (поведенчески) проявления на изучаваните психични явления в реч, практически действия, мимика и пр. Основна познавателна функция на наблюдението е описанието". В "Речник по психология" (1999) Л. Десев пише: "Наблюдение - основен метод за психолого-педагогическо проучване, чрез който се събират обективни данни за вътрешния свят на изследваните лица. По същество е предварително подготвено и целенасочено организирано, преднамерено и планомерно възприемане на даден обект с оглед на по-доброто му опознаване от субекта. Наблюдават се действия и постъпки, форми и състояния, отношения и взаимоотношения, по които се съди за психически явления и особености".

Съществуват разбира се и още дефиниции за наблюдението, които няма смисъл да бъдат цитирани, защото и в тях наблюдението се представя също като преднамерено, целенасочено възприятие, което се характеризира с осмисляне, предварителна подготовка и активност на вниманието. Същността му се изразява не толкова във фиксацията на определени факти, а в тяхното осмисляне и обяснение.

Като свойство на сензорната организация на личността наблюдението се отличава с многообразни връзки с различни психични явления. Преди всичко то е опосредствано от зрителните усещания и условията за тяхното протичане. Наблюдението предполага добре развит анализатор, с висока абсолютна и относителна усетливост. На наблюдението оказват силно влияние особеностите на човешкото възприятие - предметност, цялостност, структурност, константност и историчност. Въздействие върху него оказват миналия индивидуален опит на човека, неговата насоченост и емоционалните му предпочитания. Наблюдението зависи в голяма степен от обема на представите и понятията на личността за съответните предмети и явления. Осмислеността на видяното се обуславя преди всичко от включването му във вече изградените познавателни структури, които съставят познавателния опит на човека. Следователно, наблюдението се опосредства от мисленето. Чрез този познавателен психичен процес се извършва обобщение, систематизация и класификация на видяното. Благодарение на един друг познавателен процес, какъвто е паметта се осигурява пълнотата на продуктите и понятията, съставляващи структурата на човешкото познание.

От всичко това следва, че благодарение на миналия опит на личността на нейните знания и мисловни процеси, наблюдаваните предмети и явления се осъзнават, разбират и оценяват. При анализа на същността на наблюдението е необходимо да се отчита, че то както всяко психично явление е елемент на сложна система и именно затова има многостепенни и разнообразни връзки с всички компоненти на човешката психика.

Важна особеност на наблюдението е, че трябва да се изяснят конкретно неговите цели и задачи. Тяхното съдържание определя програмата и плана на наблюдението, без които то не би могло да се проведе. Според Л. Регуш (2001, с. 18) за психологическите наблюдения са типични следните цели:

- изучаването на съдържателните характеристики на едни или други психични явления (определяне свойствата и признаците, които са присъщи на явленията);
- изучаването на хората като носители на едни или други психични особености и съпоставянето на резултатите от наблюдението на дадените конкретни лица с известните признаци;
- изучаване на причините, предизвикващи едни или други проблеми в различните групи от хора, в различните условия на тяхната дейност и общуване;
- изучаване на особеностите на поведението, дейността и общуването на хората, имащи различни психични характеристики.

Съществена особеност на наблюдението е, че реализацията му предполага точната и пълна регистрация на възприеманите факти. Най-добре е те да се нанасят в специални протоколи като се използва затова понятийния апарат на психологията, така че, когато фиксираните данни се използват и от други изследователи, тяхната интерпретация да бъде еднозначна. В зависимост от начина на записване на наблюдаваните факти наблюдението бива: *пълно, фотографическо и частично, интерпретационно.*

При отговора на въпроса "Какво трябва да се възприема и фиксира в процеса на отразяване на определено явление?" според Л. Регуш (2001, с. 19) е необходимо: *първо*, да се избере кое психично явление да бъде предмет на наблюдението (понятие за явлениято, характеристика на многообразието на неговите прояви, формите, свойствата и закономерностите на протичането му); *второ*, да се проучат методите и методиките, в които вече са разкрити признаците на изучаваното психично явление, което е предмет на наблюдение; *трето*, да се отчете, че при избора на предмета на наблюдението, разкриващ същността на наблюдаваното явление, интерпретацията и разбирането на възприеманото зависи от концептуалния подход към предмета на наблюдението.

Изискването за обективност на данните, получени чрез метода на наблюдението, налага то да се провежда неколккратно през определени периоди от време.

Достоверността на наблюдението зависи в голяма степен и от професионалната квалификация на изследователя и от неговата психологическа култура. Той трябва да не оказва

съществено влияние върху протичането на наблюдаваните явления, а да регистрира точно, вярно и недвусмислено техните параметри. Така да направи обективни обобщения и изводи на базата на адекватното дешифриране на получаваните психологически факти.

Друг фактор, който оптимизира резултатите от наблюдението, е доброто познаване на изследваното психично явление (т.е. различните теории в рамките, на които то бива интерпретирано) и професионалното ползване на методиките, прилагани за проучването му.

Провежданото наблюдение в психологическите изследвания трябва да отговаря и на още едно важно условие свързано с нравствеността. Получената информация в резултат на провеждането му в никакъв случай не трябва да се използва във вреда на наблюдаваните лица.

Главното *предимство* на наблюдението пред другите методи за събиране на първична емпирична информация е съхраняването на естествеността на проявите на психичните явления. Защото обикновено, наблюдението се провежда в непосредствената среда, където проявяват своята активност наблюдаваните лица. Понякога обаче то се провежда и в лабораторни условия. Тогава изследователят в никакъв случай не бива да оказва въздействие върху активността на наблюдаваните лица, за да не предизвика промени в проявите на психичния им живот. За тази цел се практикува *включеното*, *щифетното* (наблюдаващите са няколко и се заменят един друг) и *дистантно* (осъществява се чрез определени технически средства) наблюдение. Възможно е понякога изследователят да бъде скрит от наблюдаваните лица чрез специални стъкла за едностранно виждане, които за последните са маскирани като огледала. Друга проява на дискретност при наблюдението е, когато в процеса на реализирането му се използват технически средства (бинокли, камери, уреди за нощно виждане и пр.). Още един вариант за прикриване на наблюдението е, когато на изследваните лица се каже, че се проучват проявите на едни психични явления, а всъщност да се наблюдават други. Следователно, резултатите от наблюдението зависят и от ситуациите, които то се провежда, тяхната повторемост или уникалност. Трудността при интерпретацията на тези показатели се дължи на установения факт, че едни и същи психични състояния се изразяват от различните хора по различни начини и обратно, у различните хора една и съща проява на тези показатели може да е израз на различни преживявания. Например, има деца, които, се зачервяват, ако прикриват истината, а други в същата ситуация побледняват. Поради това оценките, които се правят на базата на неречевите индикатори, трябва да са комплексни, да не са прибързани и задължително трябва да са съобразени с контекста на съответната ситуация. За да бъде обаче наблюдението ефективно, изследователите, които го прилагат, следва да имат определен обем от знания и да са усвоили определени умения да възприемат, разбират и оценяват неречевата информация, т.е. те трябва да бъдат *умели* наблюдатели и да знаят, че наблюдателността в професиите от типа "човек-човек" има следните особености:

- поведението на човека или самата му външност разкриват неговите психични състояния и качества;
- едни и същи психични състояния и качества на индивида и личността се изразяват чрез различни поведенчески, тонални, вегетативни и др. реакции. Например, варирането по височина, сила и интензивност на човешкия глас се превръща понякога в най-значимия индикатор на човешкото състояние. Понякога интонацията въздейства по-силно върху слушателите, отколкото съдържанието на речта. Затова следва интонацията да се да се има предвид като важна част от системата на несловесната (невербална) експресия.
- интересите на хората и тяхната професионална дейност обуславят до голяма степен особеностите на тяхната наблюдателност. Например, представителите на професиите от типа "човек-човек" отразяват и разбират по-добре значението на промените на неречевите индикатори на своите партньори в процеса на общуване в сравнение с представителите на професиите от типа "човек-техника" или "човек-знакова система".
- В процеса на наблюдение е нужно е да се отчита как изследваните лица си взаимодействат с другите хора. Наблюдателността в този случай предполага емпатичност, благодарение на

която се разбират мислите и преживяванията на другите хора и се предизвиква "емоционална съпричастност".

Наблюдението като метод за събиране на първична емпирична информация има и редица *недостатъци*. Един от тях е, че изследователят е принуден да изчаква *пасивно* евентуалната проява на събитието, което го интересува. Защото той не може да въздейства на променливите в наблюдавания процес. Това го затруднява значително при разграничаването на причинно-следствените връзки от условията, в които те възникват. Строго погледнато обаче, провеждайки наблюдението, психологът никак не е пасивен. Защото той предварително разработва бланки за регистрация на данните, което означава, че той предварително прогнозира евентуалните реакции на изследваните лица. Проявява избирателност относно наблюдаваните индикатори на психиката по определени показатели. Установява типичното в поведението на наблюдаваните лица и значението на получените факти. Разкрива причинно-следствената връзка между външната проява и психичната обусловеност на личностната активност.

Обикновено наблюдението се осъществява продължително време и това предизвиква проявата на друга негова слабост. Изследователят се изморява и у него се поражда състояние на монотонност. Той се приспособява към наблюдаваната ситуация и с това нараства склонността му към субективна интерпретация на фактите.

Неточности на информацията разкрита чрез наблюдението се обуславят и от предубеждения, предизвикани от създаденото първоначално впечатление от изследваните лица, професионалните стереотипи на изследователите, влиянието на наблюдаваните лица, подмяната на описанието на психологическия факт с мнението за него и др. Установките, интересите, психичните състояния на експериментатора също влияят на достоверността на резултатите от изследването. Тези систематични склонности се преодоляват в значителна степен, когато заедно с наблюдението се използват и други методи за събиране на първична емпирична информация.

Източниците, с чиято помощ се получава информация чрез наблюдението, са много и разнообразни: поглед, мимика, поза, жестове, телосложение, походка, вегетативни реакции (побледняване, зачервяване, изпотяване, тремор, ускорено дишане и пр.), облекло, културни аксесоари, темп на речта, нечленоразделни звуци, викове, вопли, стонове, смях, паузи, височина на тона, култура на речта, резултати от извършваната дейност, времеви и пространствени индикатори и пр.). Те се проявяват в поведението и общуването на хората. Посочените индикатори на психичния живот на хората обаче не са еднозначни за тълкуване. При тяхната интерпретация следва да се отчитат редица особености на изследваните лица като: възраст, пол, темперамент, национална, социална, религиозна, икономическа принадлежност и др. Ефективността на наблюдението се увеличава, ако изследователят се "включи" в изследваната ситуация или група от хора, за да наблюдава проучваното психично явление. Това наблюдение се нарича *включено или теренно*. В специализираната литература са описани изследвания, които представляват красноречиви примери за включено наблюдение. За да наблюдават особеностите на общуването на "тарторите" на затворниците, техните автори доброволно са престоявали определено време в местата за лишаване от свобода.

В зависимост от наличието на програма за провеждането на наблюдението и обработката на получените данни се разграничават: *непрограмирано, неструктурирано, неформализирано наблюдение и програмирано, структурирано, формализирано наблюдение*.

Първото, непрограмираното наблюдение се отличава с това, че изследователят няма конкретна цел при осъществяването му и регистрира всичко, което успее да възприеме в наблюдаваната ситуация без никакви ограничения, т.е. при отразяването на резултатите му използва фотографския начин на записване. По принцип получените данни от неструктурираното наблюдение се отразяват в специални дневници в зависимост от тяхното съдържание, създадената ситуация на наблюдение и получените чрез него резултати. Неформализираното наблюдение по правило е продължително и чрез него се изследва преди всичко индивидуалното и уникалното в психиката на индивида. В хода на реализацията му се открояват тенденциите на

развитие на изследваното явление. То е подходящо за проучване на уникални, феноменологични прояви на човешката психика.

Програмираното наблюдение се отличава с това, че се извършва по определена предварително обмислена и проверена схема, като установените факти се записват в специално приготвени бланки с определени за целта знаци. Следователно, отличителната черта на този вид наблюдение е неговата програма. Тя увеличава достоверността на провеждането му и позволява то да се реализира от изследователи, които работят независимо един от друг. Според Л. Регуш (1996, с. 33) програмата за формализираното наблюдение трябва да отговаря на следните изисквания:

- да се формулират и запишат целта и предмета на наблюдението;
- да се определят обектите, подлежащи на регистриране при наблюдението. Всички те следва да се записват точно, когато наблюдателят е убеден, че чрез тях има възможност да проучи изследваното психично явление;
- да се уточни и опише ситуацията, в която ще се провежда наблюдението;
- да се установят времевите рамки на наблюдението и да се състави график за провеждането му;
- да се определят формите за регистрация на наблюдаваните обекти и да се оценят възможностите за съпоставянето на наблюдаваните факти, получени от различни наблюдатели в различни периоди и ситуации на провеждането му;
- да се изготвят бланки за регистрация на индикаторите на изследваното явление.

За осъществяването на структурираното наблюдение освен посочената теоретична, творческа работа е необходима определена подготовка, свързана с определени технически проблеми за провеждането му: да се подготвят регистрационни бланки или схеми; точно да се определи под каква форма ще се води запис; да се провери действието на записващи средства; да се обмисли ситуацията на включването в наблюдението; да се определи мястото, от което по най-добър начин ще се регистрират индикаторите на изследваното явление; да се съгласува графикът за провеждане на наблюдението с естествения ход на живота на наблюдаваните лица. Корекциите в програмата на наблюдението относно изследваните явления, състава на наблюдаваните лица и пр. следва да се отбелязват в дневника на наблюдението бързо и точно (Регуш, 2001, с. 33).

Съществено предимство на формализираното наблюдение е, че начинът на отразяване на резултатите, получени чрез него, позволява те да бъдат подложени както на качествен, така и на количествен анализ. Последният по принцип не е присъщ за обработката на данни, получени чрез непрограмирано наблюдение.

Всички посочени предимства на структурираното, програмно наблюдение го правят подходящ метод за изучаване на човешката психика в практически контекст. Затова на следващите страници са представени редица методики, схеми и карти за неговото провеждане и за регистрация на резултатите от прилагането му във връзка с изследването на психиката на деца и ученици.

СХЕМА ЗА НАБЛЮДЕНИЕ НА РАЗЛИЧНИ СТРАНИ ОТ ПОВЕДЕНИЕТО НА МАЛКО ДЕТЕ (по Bailey N. Manual for the Bailey Scales of Infant Development - N.Y., 1969)

Инструкция. Регистрационната карта се попълва непосредствено след провеждането на изследването. За всеки показател изберете оценка от 1 до 9, която по най-добър начин да отговаря на поведението на детето по посочените критерии. Допълнителните коментари и особености на поведението на детето трябва да се записват във втората графа на регистрационната карта. Тук могат да бъдат документирани особеностите в поведението на детето, установени от изследвателя.

В края на съответния раздел на регистрационната карта следва да се фиксират отклоненията в поведението и развитието на детето.

Скала за оценки	Забележки, поясняващи поведението, описано в скалата за оценки
<p>СОЦИАЛНА ОРИЕНТАЦИЯ I. Реакция на детето на хора. 1 - отношението към хората се различава от отношението към предметите; 2 - между оценка 1 и 3; 3 - слабо реагира на социалния контакт и не реагира на присъствие на хора; 4 - между оценки 3 и 5; 5 - реагира на социалния контакт и на присъствието на хората по-малко от половината от времето на тяхното пребиваване; 6 - между оценките 5 и 7; 7 - реагира на социалния контакт и присъствието на хора продължително време, с интерес към тях; 8 - между оценките 7 и 9; 9 - поведение повлияно от постоянното присъствие на хора.</p>	
<p>II. Реакция на детето на изследователя. 1 - избягва или напуска; 2 - колебае се; 3 – приема; 4 – настроен е приятелски; 5 - подканва да се осъществи контакт с него (проявява инициатива, изисква).</p>	<ul style="list-style-type: none"> - предпазва се, прикрива се; - мръщи се; - наблюдава враждебно; - лицето му се прояснява; - усмихва се, смее се, издава звуци на удоволствие; - безпокои се; - крие се и пак поглежда.
<p>III. Реакция на детето на майка му. 1 - избягва или напуска; 2 - колебае се; 3 – приема; 4 – настроен е приятелски; 5 - подканва да се осъществи контакт с него (проявява инициатива, изисква).</p>	<ul style="list-style-type: none"> - предпазва се, прикрива се; - мръщи се; - наблюдава враждебно; - лицето му се прояснява; - усмихва се, смее се, издава звуци на удоволствие; - безпокои се; - крие се и пак поглежда.
<p>ОБЩИТЕЛНОСТ IV. Общуване с изследователя 1 - оказва съпротива на всички предложения и молби; 2 - отказва да общува; 3 - отказва или оказва съпротива на провеждането на изследването, или отказва да отговаря на част от въпросите (още от самото начало или в края), или отказва да разговаря на теми, от които му се иска да избяга; 4 - между 3 и 5;</p>	<ul style="list-style-type: none"> - оказва съпротива при изпълнението на задачите, които му поставя изследователя; - отказва да отговаря; - обръща се встрани; - казва "не"; - отблъсква играчките; - играе с играчките по свой начин; - казва "не", но изпълнява задачите; - съгласява се с вълшебната дума

<p>5 - отговаря на въпроси или приема ситуацията на изследване, нито проявява желание да контактува, нито оказва съпротива да общува с изследователя;</p> <p>6 - между 5 и 7;</p> <p>7 - харесва му да играе с изследователя на играта "дай - вземи";</p> <p>8 - между 7 и 9;</p> <p>9 - с готовност и ентусиазъм играе на предложените му игри или изпълнява поставените му задачи.</p>	<p>"моля" и продължава да играе;</p> <ul style="list-style-type: none"> - започва играта и въвлича изследователя в играта; - особени реакции:
<p>СВЕНЛИВОСТ</p> <p><i>V. Реакция на детето на новото или необичайното: на непознати хора, на непознато обкръжение, на инструкциите на изследователя.</i></p> <p>1 - приема ситуацията без признаци на страх, подозрителност, без да застава нащрек, без да проявява скованост на действията си;</p> <p>2 - между 1 и 3;</p> <p>3 - известна скованост и сдържаност в поведението в продължение на няколко минути;</p> <p>4 - между 3 и 5;</p> <p>5 - възбудено състояние заради новостта и необичайността на ситуацията, но не през цялото време, а само около 1/3 от него;</p> <p>6 - между 5 и 7;</p> <p>7 - проявява признаци на безпокойство в необичайна за него ситуация или в присъствието на непознати хора, голяма част от времето прекарва да ги изучава;</p> <p>8 - между 7 и 8;</p> <p>9 - явни прояви на страх поради необичайността на ситуацията, така че е невъзможно да бъде заставено да играе или да отговаря на въпроси, задавани от изследователя.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - разкрепостеност; - невнимателност; - отбягва, изклончва; - понижена активност; - не издава никакви звуци; - обръща се към майка си; - притиска се към майка си; - бяга от изследователя; - плаче; - изразява протест с гласа си; - след първата част на изследването предпочита леки игри: от типа "да - не"; - признаци на страх и продължителна потиснатост; - твърде висока активност и свръхвъзбудимост; - особени реакции:
<p>НАПРЕГНАТОСТ</p> <p><i>VI. Напрегнатост на тялото.</i></p> <p>1 - инертно и неподвижно през по-голяма част от времето;</p> <p>2 - между 1 и 3;</p> <p>3 - тялото е отпуснато;</p> <p>4 - прави скок;</p> <p>5 - от време на време тялото се</p>	

<p>напряга, но в по-голямата част от времето е отпуснато; 6 - между 5 и 7; 7 - тялото е напрегнато през по-голямата част от изследването, понякога застива в частична неподвижност или леко потреперва; 8 - между 7 и 9; 9 - тялото през по-голямата част от времето е много напрегнато.</p>	
<p>ОБЩ ЕМОЦИОНАЛЕН ТОН VII. <i>Равнище на радост.</i> 1 - детето изглежда нещастно по време на изследването; 2 - между 2 и 3; 3 - от време на време изглежда нещастно, но може да реагира и с радост на определени въпроси; 4 - между 3 и 5; 5 - сдържано радостно и изглежда доволно, но може и да се разстрои, това обаче е за кратко време, защото бързо си връща доброто настроение; 6 - между 5 и 7; 7 – като цяло винаги се намира в добро настроение.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - плаче; - безпокои се; - гримасничи; - отказва, протестира; - мръщи се; - с нещастно изражение на лицето; - лицето му не изразява нищо; - усмихва се; - издава звуци с радостна интонация; - смее се; - хлипа; - крещи; - действията му изразяват оживление. - забележки:
<p>ПРЕДМЕТНА ОРИЕНТАЦИЯ VIII. <i>Реакция на предмети, играчки и обекти на изследването.</i> 1 - не гледа или не проявява необходимия интерес към предметите; 2 - между 1 и 3; 3 - гледа дадените му предмети, взема ги в ръце, но не ги ползва; 4 - между 3 и 5; 5 - играе с дадените му предмети, проявява или губи към тях интерес след кратка ориентировъчна реакция; 6 - между 5 и 7; 7 - неотслабващ интерес към тестовия материал; 8 - между 7 и 9; 9 - неохотно връща тестовия материал.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - докосва се; - върти в ръцете си; - разглежда; - хвърля; - удря; - играе с два предмета; - притиска се; - моли, плаче да му дадат предмета; - предлага го на някого; - друго:
<p>IX. <i>Детето играе творчески с предметите, т.е. разполага ги и ги ползва по нов начин в процеса на играта.</i> 1 – да; 2 – не.</p>	<p>Ако отговорът е “да”, пуска ли предмета по време на изследването</p> <ul style="list-style-type: none"> - да; - не.
<p>X. <i>Отдава ли детето предпочитание на определена играчка или на някоя</i></p>	<p>Ако отговорът е “да”, пуска ли предмета по време на изследването.</p>

<p>част от своето тяло.</p> <p>1 – да;</p> <p>2 – не.</p>	<p>- да;</p> <p>- не.</p>
<p>ПОСТИГАНЕ НА ЦЕЛИ (ЦЕЛЕНАСОЧЕНОСТ).</p> <p>XI. <i>Настойчивост в постигането на цели.</i></p> <p>1 - липсват усилия, насочени за достигане на цели;</p> <p>2 - между 1 и 3;</p> <p>3 - прави някакви опити да достигне цели, не се отказва с лекота от постигането им или не проявява интерес към постигането на определени резултати (т.е. в това да достигне предмета);</p> <p>4 - между 3 и 5;</p> <p>5 - предприема явни усилия да постигне целта или повтаря опитите си (да стигне предмета, представляващ интерес за него);</p> <p>6 - между 5 и 7;</p> <p>7 - настойчиво желание за постигане на целта;</p> <p>8 - между 7 и 9;</p> <p>9 - цялостна погълнатост от изпълнението на задачата, докато се върши.</p>	<p>- старее се да запомни опитния материал;</p> <p>- ядосва се, когато не успее да постигне целта си;</p> <p>- изразява удовлетвореност от постигнатите успехи;</p> <p>- изпада във възторг, когато успее да постигне целта си;</p> <p>- често говори за целите си;</p> <p>- моли за помощ, за да постигне целите си;</p> <p>- плаче и крещи, когато му е трудно да постигне целите си;</p> <p>други особености:</p> <p>- опишете нещо типично в поведението на детето при постигането на цели и дайте качествена оценка на неговите действия.</p>
<p>ПЕРИОД НА ВНИМАНИЕ</p> <p>XII. <i>Склонност да съсредоточава вниманието си върху определен предмет, човек или дейност, свързани с постигането на целите.</i></p> <p>1. краткосрочно внимание;</p> <p>2. между 1 и 3;</p> <p>3. вниманието се привлича от играчки, задачи или хора, но лесно се откълчи;</p> <p>4. между 3 и 5;</p> <p>5. обръща внимание на всяка нова играчка, човек, ситуация, но е готов(о) бързо да го превключи на друг обект;</p> <p>6. между 5 и 7;</p> <p>7. проявява интерес към човек, задача, за дълго време;</p> <p>8. между 7 и 9;</p> <p>9. вниманието му се привлича за дълго време от играчка, дейност или човек.</p>	
<p>ИЗДРЪЖЛИВОСТ</p> <p>XIII. <i>Устойчивост в поведението, адекватност на реакциите при изпълнението на теста.</i></p> <p>1. лесно се изморява, връща се на по-</p>	

<p>ниско равнище на активност;</p> <ol style="list-style-type: none"> 2. между 1 и 3; 3. доста бързо нараства тревожността му и приключва с ориентацията; 4. между 3 и 5; 5. оптимална устойчивост при изпълнението на по-голямата част от изследователските проби; 6. между 5 и 7; 7. поддържа добро настроение през цялото изследване; 8. между 7 и 9; 9. отговаря по подходящ начин и проявява интерес. 	
<p>АКТИВНОСТ XIV. <i>Количество на големи движения на тялото.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1 - остава спокойно на едно място, не извършва движения по собствена инициатива; 2 - между 1 и 3; 3 - обикновено е спокойно и не много активно, но в ситуации, изискващи активност, се държи адекватно; 4 - между 3 и 5; 5 - умерена активност, участва в игрите свободно; 6 - между 5 и 7; 7 - намира се в активно състояние през цялото изследване; 8 - между 7 и 9; 9 - свръхактивно, но може да бъде спокойно по време на "седящо" изследване. 	<ul style="list-style-type: none"> - мимически движения; - движения на главата; - движения на ръцете; - размахва ръце; - извива се; - върти се; - рита, съпротивлява се; - пълзи; - бяга; - катери се; - подскача; <p>други особености на активността:</p>

<p>РЕАКТИВНОСТ XV. <i>Лекотата, с която детето се стимулира, за да извърши определена реакция; неговата сензитивност или възбудимост; реактивността може да бъде положителна или отрицателна и зависи от настроението му.</i> 1 - не реагира, като че ли обръща малко внимание на това, което се случва около него; реагира само на силните или на повтарящите се стимули; 2 - между 1 и 3; 3 - не е склонно да реагира на обикновени стимулации; 4 - между 3 и 5; 5 - умерено оживено и отзивчиво при реакциите си на опитни и други стимули; 6 - между 5 и 7; 7 - бързо разкрива промените в опитния материал и в ситуацията на изследването; 8 - между 7 и 9; 9 - много реактивно, всяка дреболия може да го възбуди, но бързо спира да реагира на нея, създава впечатление за голяма чувствителност относно всичко, което става около него.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - спокойно; - стои на едно място; - трепери; - вълнува се; - плаче; - изглежда напрегнато; - издава звуци; - пици пронизително; <p>други особености:</p>
<p>ЗОНИ НА ПРОЯВЕН ИНТЕРЕС Забележка: оценките се ранжират от 1 (без прояви) до 9 (изключително силни прояви).</p>	
<p>XVI. <i>Втренчва се и гледа.</i></p>	<p>1 2 3 4 5 6 7 8 9</p>
<p>XVII. <i>Вслушва се в звуци.</i></p>	<p>1 2 3 4 5 6 7 8 9</p>
<p>XVIII. <i>Издава звуци.</i></p>	<p>1 2 3 4 5 6 7 8 9</p>
<p>XIX. <i>Издава звуци, удря с играчките или с ръцете по масата, хвърля играчките и пр.</i></p>	<p>1 2 3 4 5 6 7 8 9</p>
<p>XX. <i>Манипулира и изследва предметите с ръце.</i></p>	<p>1 2 3 4 5 6 7 8 9</p>
<p>XXI. <i>Движения на тялото.</i></p>	<p>1 2 3 4 5 6 7 8 9</p>
<p>XXII. <i>Слага в устата си палеца и го сучи.</i></p>	<p>1 2 3 4 5 6 7 8 9</p>
<p>XXIII. <i>Слага в устата си биберон и започва да го сучи.</i></p>	<p>1 2 3 4 5 6 7 8 9</p>
<p><i>Слага в устата си играчки и ги сучи.</i></p>	<p>1 2 3 4 5 6 7 8 9</p>
<p>СИЛА И КООРДИНАЦИЯ В ЗАВИСИМОСТ ОТ ВЪЗРАСТТА Забележка: Оценката по тези пунктове се определя относно другите деца на същата възраст като посоката е от най-ниската към най-високата степен.</p>	

XXV. Равнище на силата. ниско 1 2 3 4 5 високо	
XXVI. Равнище на координацията на движенията на големите мускулни групи. добра 1 2 3 4 5 лоша	
XXVII. Равнище на координацията на движенията на ръцете и краката. добра 1 2 3 4 5 лоша	
ОЦЕНКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО XXVIII. Доколко изследването разкрива характерните особености на детето. 1 – минимално; 2 – под средното; 3 – средно; 4 – добре; 5 – отлично.	Ако отговорите Ви са 1 или 2, назовете причините, поради които изследването не успява да разкрие особеностите на детето (сънливост, глад, поведенчески реакции на майката, намеса на странични лица и пр.).
НЕОБИКНОВЕНО ИЛИ ОТКЛОНЯВАЩО СЕ ПОВЕДЕНИЕ XXIX. Забелязано ли е при изследването (или от страна на майката) необикновено или отклоняващо се поведение, което не е регистрирано по-горе? 1 – да; 2 – не.	Ако "да", опишете какви точно са явленията: гневни избухвания, втрещен поглед, задържане на дишането, промяна на настроението, въртене на главата, прояви на внезапен ужас, трептене на мускулите на лицето, тикове, аутизъм.
ОБЩО РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕТО 1 – нормално; 2 – изключително;	Ако отговорът е "изключително", напишете в какво точно се състои.

Накратко опишете общото състояние на детето като подчертаете:

- а) неговото поведение по време на изследването;
- б) как прогнозирате, че ще се развие в близко бъдеще (посочете причините за Вашите прогнози).

СХЕМА ЗА НАБЛЮДЕНИЕ НА ДЕЦА МЕЖДУ 6 И 15 Г. ПО ВРЕМЕ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

(по В. Черны, Т. Коларик, Компендиум психодиагностических методов. Братислава, 1988, т. 2, с. 215- 216)

Задачата на психолога е да отбележи характерните за детето особености.

Основа на схемата на наблюдението е бланка, състояща се от следните части:

- 1) пряко наблюдение;
- 2) произволни характеристики;
- 3) теми за беседата.

Първата част на бланката се отнася за данни, получени в процеса на наблюдението и съдържа следните характеристики на детето:

1. Соматотип, походка, лице, мимика, пантомимика, кожа, зъби, хигиена, козметика, дрехи.
2. Характеристика на речта - глас, темп, разговорливост, произношение, речник, речеви реакции.

3. Обща подвижност - бързина, точност, целенасоченост, напрегнатост, нарушена подвижност.
4. Социално поведение - установяване на контакт, промяна на поведението в хода на изследването, социални навици и вежливост, качествени показатели на социалното поведение (отнасящи се до прояви на доминантност, агресия и афилиация).
5. Настроение - еуфория, безгрижие, щастие, сериозност, изменчивост на настроението под влиянието на външни фактори.
6. Поведение в ситуациите на решаване на тестови задачи - отношение към задачите, внимателност, работни навици.
7. Признаци на невротична напрегнатост - движения на ръцете, гримаси, гризане на ноктите, изпотяване, тремор на ръцете и пр.

Втората част на бланката съдържа списък на важни свойства на личността. В нея на базата на всички данни за детето се разкриват неговите индивидуално-личностни характеристики като: темперамент, свойства на характера, волеви качества, отношение към труда, социална реактивност, отношение към възрастните, отношение към себе си, семейна обстановка.

В третата част се посочват теми за беседи: семейство, родители, дом, училище, учебна дейност, съученици, домашни задължения, прекарване на свободното време, хоби, страх, опасения, самооценка и др.

СКАЛА ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА РЕАКТИВНОСТТА НА УЧЕНИКА

(по Я. Стреляу, Роль темперамента в психическом развитии. М., 1982, с. 157-160)

Скалата за измерване реактивността на ученика разкрива 10 типа поведение в различни ситуации, които се смятат за особено важни за диагностициране на реактивността. Всеки от различните типове поведение се оценява по петбална оценяваща скала. Така изследваните ученици могат да получат максимално 50 бала, а най-малко - 10 бала. Колкото повече са получените скални стойности, толкова по-малка е реактивността на изследваните лица, т.е. получените 50 бала имат минимална реактивност, а тези, които имат 10 бала, - минимална. Това е направено за улесняване на разбирането на количествените резултати.

Инструкция. *Определете чрез петбална скала интензивността на всяко от посочените свойства на поведението на ученика. Оценката трябва да се обуславя от конкретни наблюдавани форми на поведение. Цифрата 1 означава най-малка интензивност на даденото свойство, т.е. пълното му липса. Например, оценяването на качество като енергичност на изпълняваните движения с 1 означава, че наблюдаваният ученик не проявява никаква енергичност. Цифрата 5 показва проявата на най-високата интензивност на наблюдаваното качество. Например, движенията на ученика са много енергични. Цифрата 3 е показва умерена интензивност на проявите на дадено качество. Оградете с кръгче избраната цифра. След оценяването на всички десет категории на поведение, (в зависимост от честотата на контактите с учениците, от възможностите и условията за наблюдение) следва да сумирате получените резултати.*

1. Способен ли е наблюдаваният ученик да учи продължително време без прекъсване (например, в продължение на няколко часа)?	Ежеминуто прекъсва работа, а ако не прави това, работата му е неуспешна и допуска много грешки.	1 2 3 4 5	Независимо от продължителността на работата, не изпитва никаква умора.
--	---	-----------	--

2. Способен ли е към устойчива концентрация на вниманието?	Не може да се съсредоточи върху извършваната работа. Страничните дразнители постоянно го отвличат от извършваните действия.	1 2 3 4 5	Изцяло е съсредоточен върху изпълняваните действия. Нищо не забелязва, освен действията, с които е ангажиран.
3. Проявява ли устойчивост в случаи на неуспехи?	При неуспехи престава да учи, плаче, травмира се, критиката го демобилизира.	1 2 3 4 5	Неуспехите го мобилизират още повече, не се разочарова от това, че първоначално не е постигнал поставените цели; не проявява признаци на невротизъм.
4. С желание ли изпълнява отговорна работа?	Избягва ситуации, в които трябва да се прояви инициатива, а предпочита да се подчинява на чужда воля.	1 2 3 4 5	Обича да доминира, отговорен е за своите действия.
5. Способен ли е да работи в неблагоприятна обстановка?	Шумът, разговорите и пр., пречат на работата му, по-добре работи в пълна изолация от обкръжението си.	1 2 3 4 5	Шумът, разговорите и пр., не пречат на работата му. Работи успешно във всякакви условия.
6. Отказва се от своите цели при появата на препятствия?	Дори и неголемите препятствия предизвикват отказ от желанието за постигане на поставените цели. Не вярва в собствените си сили.	1 2 3 4 5	Препятствията не предизвикват отказ от постигането на поставените цели. Не губи вяра, че ще постигне успех в начинанията си.
7. Държи ли се както обикновено в присъствието на своите учители?	В присъствието на своите учители е напрегнат, избягва срещите си с тях; посещенията на външни лица по време на уроците го обърква, не обича педагозите да го посещават в дома му.	1 2 3 4 5	В присъствието на своите учители е естествен, посещенията на чужди лица на уроците не го смущава, а приема този факт за нещо нормално.
8. Нервничи ли преди изпълнението на важни задачи?	Дори когато е добре подготвен, с нежелание участва в контролни работи. Повече мисли за		Изпитите и контролните работи приема за нещо нормално, а не като събития с изключително голяма важност. В процеса

	възможните неуспехи, отколкото за постигането на поставените цели.	1 2 3 4 5	на тяхното изпълнение се държи нормално без да нервничи.
9. С желание ли изпълнява действия, изискващи големи усилия?	Избягва продължителни и уморителни действия; предпочита да изпълнява лесни и не много увлекателни задачи.	1 2 3 4 5	Обича напълно да е погълнат от своите действия, дори когато те изискват проява на големи усилия и предизвикват умора.
10. Лесно ли преодолява депресията и колебанията в своето настроение?	Лесно се травмира под влияние на силни и конфликтни ситуации. С усилия възстановява душевното си равновесие.	1 2 3 4 5	Тежките жизнени ситуации (болест, смърт на близки хора, семейни конфликти) не го изваждат от равновесие. Дори в такива ситуации "бързо намира себе си".

СХЕМА ЗА НАБЛЮДЕНИЕ НА ПРОЯВИТЕ НА ИНТЕРЕС И ВНИМАНИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ ПО ВРЕМЕ НА УРОК

(А. В. Викулов. Выразительные движения учащихся и их психологической классификации. Дисс канд. психол. наук. Л. 1986. с. 94, по Л. Регуш, 2001, с. 55-57)

Зона на челото и веждите:

- сведени и отпуснати вежди;
- повдигнати вежди.

Зона на очите:

- уголемени или умалени зеници;
- повдигнати горни клепачи или понижен тонус на горните клепачи;
- естество на погледа (зрителните оси се пресичат на самия предмет или се срещат зад предмета);
- напрегнатост на погледа.

Зона от основата на носа до брадичката:

- промяна на ъглите на устата (изпънати или отпуснати);
- тонус на устата;
- размер на отвора на устата (устата е затворена, полуотворена, отворена).

Зона на главата:

- лицето на ученика е обърнато към предмета (в по-голяма степен от нормално или в по-малка степен от нормалното);
- промяна на положението на главата по хоризонтала (наляво или надясно) и по вертикала (повдигната или отпусната);
- начини за фиксация на главата чрез опора на ръката.

Зона на шията:

- промяна на тонуса на шията (свързана с промяната на положението на главата по вертикала и хоризонтала, с наличието или отсъствието на опора).

Зона на туловището:

- промяна на положението на тялото по отношение на предмета;
- обърнатост на плоскостта на тялото към предмета в относителна и фиксирана координатна система (аналогично на насочеността на лицето описана по-горе).

Зона на ръцете:

- тонус на лявата и дясна китка на ръцете (свита, разтворена, неволен контакт с масата или други предмети);
- движения, които са средства за самовъздействия, самостимулация и пр.: автоконтакти на китките на ръцете; автоконтакти на ръцете с други части на тялото.

Зона на краката:

- промяна на тонуса на краката;
- смяна на позициите на краката.

Статистически значими изменения на изразителните движения на вниманието на учениците

Степен на вниманието	Параметри
<i>Слабо</i>	Умалени зеници, липсва напрегнатост в погледа, слаба лицева активност, главата е отпусната, понижен тонус на шията, понижена обърнатост на туловището, понижен тонус на гърба, лактите са относително отдалчени един от друг, понижен тонус на краката.
<i>Средно</i>	Увеличени размери на зениците, повишена напрегнатост на погледа, увеличена лицева насоченост, повишен тонус на шията, повишен тонус на гърба, повишен тонус на ръцете.
<i>Силно</i>	Увеличен размер на зениците, повишена напрегнатост на погледа, ъглите на устата са опънати назад и нагоре, повишен тонус на устата, увеличаване на лицевата насоченост, главата е повдигната, повишаване на тонуса на шията, движение на туловището напред, повишаване тонуса на гърба, повишаване тонуса на ръцете, повишаване тонуса на краката.
<i>Много силно</i>	Увеличени размери на зеницата, повишена напрегнатост на погледа, ноздрите са разширени, ъглите на устата са изпънати напред и нагоре, повишен тонус на устата, движение на тялото напред, увеличаване на насочеността на тялото, повишаване на тонуса на гърба, повишаване на тонуса на китките, повишаване тонуса на краката.

МЕТОДИКА ЗА НАБЛЮДЕНИЕ НА ПРОЦЕСИТЕ НА РЕШАВАНЕ НА ЗАДАЧИ ОТ УЧЕНИЦИТЕ

(по Л. А. Регуш, А. В. Орлов. Лабораторный практикум по педагогической психологии. СПб., 1993, с. 18)

Процесът на решаване на задачи може да се разглежда като предмет за наблюдаване на психичните особености на учениците (мислене, памет, внимание, емоции, воля, особености на мотивацията за учене и др.). Това наблюдение протича в условия естествени за учениците. То не е ограничено от фиксирани времеви рамки и може да се предизвика от различни математически задачи-стимули. За да бъде наблюдението на процеса на решаване на задачи достатъчно ефективно при проучването на психичните особености на учениците, следва да се извърши следното:

1. Да се определи предмета на изследване. Например, познавателният интерес, емоционалните прояви, устойчивостта на вниманието и пр., като се посочат показателите и критериите, които ги обективизират.
2. Да се формулира целта на наблюдението. Например, да се направи сравнителна характеристика на проявите на познавателната активност при решаването на математически и лингвистически задачи.
3. Да се разработи програма за наблюдение и начините за записване на установените факти. Особено важно е да се определят единиците на

наблюдението, т.е. тези особености на учениците, които могат да се наблюдават и характеризират най-добре изследваното психично явление.

4. Да се определят насоките на анализ на получените резултати.

В резултат на проведените наблюдения, организирани като се изпълняват посочените изисквания, е възможно да се премине от описването на поведението на учениците към формулирането на определени хипотези, обясняващи вътрешната, психична същност на това, което се наблюдава. След това направените допускания се проверяват опитно. Обективността на изводите зависи преди всичко от професионалното съставяне на програмата на наблюдението. В нея се отчита широкият спектър на психичните прояви, което позволява на изследователите да направят обективна интерпретация на наблюдаваното.

Друго изискване е да се планира и времето за провеждане на наблюдението, защото то трябва да се провежда многократно - не по-малко от 5 пъти. Необходимо е повтарящите се наблюдения да се провеждат в едно и също време на денонощието, а дори и през едни и същи дни на седмицата.

Примерна програма за наблюдение и протокол за записване на данните

Предмет на наблюдение: устойчивост и концентрация на вниманието.

Цел на наблюдението: да се проследи динамиката на устойчивостта и концентрацията на вниманието през различните етапи на самостоятелното решаване на текстови многоходови задачи.

Бланка на протокол за наблюдение

Етапи на решаване на задачата	Фиксирани прояви - единици на наблюдението						
	Отвлечане от работата от:			Промяна на темпа на работа	Въпроси по съдържание към:		Поза
	съученик	учител	друго		съучениците	учителя	
1. Анализ на условията							
2. Схематичен запис на условията							
3. Търсене на начин на решаване.							
4. Осъществяване на плана на решаване							
5. Проверка и запис на отговора							
	Наблюдение № 2, № 3 и т.н.						

Насоки на анализа:

1. На какви етапи на решаване на задачата вниманието е най-силно или най-слабо устойчиво?
2. Какви външни фактори съдействат за увеличаването или намаляването на устойчивостта и концентрацията на вниманието?
3. Как устойчивостта и концентрацията на вниманието са свързани с успешното решаване на задачите?

4. Сравнете резултатите от наблюдението на устойчивостта на вниманието в процеса на решаване на задачите от силните и слабите ученици.
5. Какви индивидуални особености на учениците, освен тяхната успеваемост, обуславят различната динамика на устойчивостта и концентрацията на вниманието?

МЕТОДИКА НА А. ГРЕЦОВ ЗА НАБЛЮДЕНИЕ НА ПРОЯВИТЕ НА МЕЖДУЛИЧНОСТНО ПРИВЛИЧАНЕ У ПОДРАСТВАЩИТЕ

(по Л. Регуш, 2001, с. 83-85)

Методиката е предназначена за изучаване проявите на междуличностно привличане у подрастващи в малките групи. С нея се фиксират такива прояви на привличането като пространственото сближаване, тактилните контакти и изразителните движения.

I. Пространствено сближаване.

Фиксира се пространственото сближаване свързано с навлизането в интимното, личностно пространство (по-малко от 45 см.) без да е обусловено от външни причини (потребност от съвместна дейност, стесняване на пространствените условия и пр.). Възможните варианти са:

1. Взаимно сближаване.
2. Приближаване на единия партньор при пасивна позиция на другия.
3. Приближаване на единия партньор при опит на другия да не го допуска в интимното си личностно пространство.

II. Тактилен контакт.

Фиксират се следните действия:

1. Тясно пространствено сближаване, предизвикващо тактилен контакт.
2. Ръкостискане, което се съпровожда с поглаждане.
3. Леко погалване чрез докосване на гърба, талията, шията, главата.
4. Фиксация на ръцете на талията или раменете на партньора.
5. Наклон на главата, предизвикващ контакт на лицето с рамото или шията на партньора.
6. Прегръдка.

Възможни варианти:

- Действията са взаимни.
- Действията се извършват от единия партньор, докато другият е напълно пасивен.
- Единият партньор се опитва да извърши определени действия, а другият пряко или косвено (чрез отдалечаване) избягва това.

Забележка. При последните варианти следва да се фиксират изразителните движения, които съпровождат поведението на обекта на привличане. Ако външното игнориране и блокиране на опитите за сближаване или установяване на тактилен контакт се съпровожда с изразителни движения, свидетелстващи за внимание, интерес или удоволствие, тогава привличането следва да се фиксира като взаимно, т.е. това е проява на кокетиране.

III. Изразителни движения.

При реакциите на обекта на привличане се фиксират опитите за пространствено сближаване и тактилен контакт (вж. по-горе).

А) Изразяване на внимание.

1. Увеличаване на размера на зениците при фиксирането на погледа върху обекта на интереса.
2. Напрежение на устата, изпъване на краищата ѝ назад и нагоре.
3. Разширяване на ноздрите.
4. Движение на тялото напред и стремеж да бъде обърнат предимно към обекта на специалния интерес.
5. Повишаване на тонуса на раменете и китките.

Б) Изразяване на емоции на интерес и възбуда.

1. Приповдигнати или леко сведени вежди при пресичане и фиксиране погледа на обекта на интереса.
 2. Леко отворена и напрегната уста.
 3. Присвити или издадени напред устни.
 4. Общо повишаване на тонуса на лицевите мускули.
- В) Изразяване на емоции на удоволствие и радост.
1. Изпъване и леко приповдигане ъглите на устата.
 2. Леко присвиване на очните ябълки и едновременно с това приповдигане на лицевите страни (бузите), предизвикващо леко примижаване.

При интерпретиране на резултатите следва да се отчитат както интензивността на изразяване на привличането, така и степента на неговата взаимност.

Литература:

- Ананьев**, Б. Г. Воспитание наблюдательности школьников. Л., 1940.
- Басов**, М. Я. Методика психологических наблюдений над детьми: Избранные психологические произведения. М., 1975.
- Болтунов**, А. П. Практикум по теории психологических испытаний. Л., 1927.
- Десев**, Л. Речник по психология. С., 1999.
- Зейгарник**, Б. В. Патопсихология. М., 2000.
- Иванов**, М. Психологическа характеристика на неречевите индикатори, разкриващи особеностите на общуването и участващите в него субекти. В: Психология на общуването (Учебник за дистанционно обучение). С., 1997.
- Иванов**, С. Система за изграждане на педагогическа наблюдателност. Педагогика, 1993, № 9.
- Иванов**, С., М. **Иванов**. За педагогическата наблюдателност на учителите по физическа култура. "Въпроси на физическата култура" 1989, № 10.
- Леви**, Л. Увод в психологията. С., 1993.
- Минчев**, Б. Проблеми на общата психология. С., 1998.
- Регуш**, Л. А. Тренинг педагогической наблюдательности. Вопросы психологии. 1988, № 3.
- Регуш**, Л. А. Наблюдение в практической психологии. Спб., 1996.
- Регуш**, Л. А. Практикум по наблюдению и наблюдательности. СПб., 2001.
- Регуш**, Л., С. **Иванов**, М. **Иванов**. Наблюдательността във всекидневното общуване. С., 1995.

Социалнопсихологическият тренинг – ефективна форма в обучението на съвременните студенти

Стойко Ванчев Иванов

В настоящия труд се представят възможностите и недостатъците на социалнопсихологическия тренинг (СПТ) на студенти като се съпоставят с достоинствата и слабостите на лекциите и семинарните упражнения, за да се оптимизира теоретичната и практическа подготовка на студентите. Идеята е не противопоставянето на тези форми за обучение на студентите, а тяхното балансирано използване в процеса на подготовката на бъдещите специалисти. Направените изводи и обобщения са на базата на многогодишни емпирични проучвания с комплексна методика.

Целта на настоящия труд е да се представят възможностите и недостатъците на социалнопсихологическия тренинг (СПТ) на студенти като се съпоставят с достоинствата и слабостите на лекциите и семинарните упражнения, за да се

оптимизира теоретичната и практическа подготовка на студентите. Идеята е не противопоставянето на тези форми за обучение на студентите, а тяхното балансирано използване в процеса на подготовката на бъдещите специалисти. За събиране на необходимата информация за постигане на така формулираната цел се използват следните **методи**: анализ на специализираната литература, пряка анонимна анкета, структурирано, контролирано наблюдение, диагностициращ и формиращ експеримент, беседи и дискусии със студенти и експерти по проблеми свързани със изследването, вторичен анализ на трудовете на други автори, свързани с проблемите на изследването. Този избор от методи има комплексен характер и се обуславя от сложността и многостраността на предмета на изследването.

Контингент и времетраене на изследването: В настоящия труд се правят обобщения на базата на повече от десетгодишен труд на автора в използването на СПТ като форма за обучение на студенти на комуникативни умения в четири висши училища (СУ "Св. Кл. Охридски", НСА "В. Левски", Висш ислямски институт, Русенски университет „А. Кънчев” и Шуменски университет "Еп. К. Преславски". В него се обсъждат данни получени от над 800 студенти участници в повече от 50 групи, с които автора е провеждал занятия от тренингов тип.

Анализ на получените резултати.

Анализът на получените резултати показва, че основните форми на обучение в българските висши училища са лекциите и семинарните упражнения. Те са се утвърдили като такива в продължение на десетилетия, защото имат редица достоинства, които не предизвикват никакви съмнения. Вярно е обаче, че те доминират по време на следването на специалистите от обществените и педагогическите дисциплини. Това е една от причините в подготовката на последните да има дефицит от редица практически умения и похвати, които не могат да се преодолеят по време на провежданата практика в края на обучението във висшите училища.

Същността на академичната лекция в българските висши училища се изразява в монологично разкриване от преподавателите на цялостно и систематизирано познание относно основните въпроси по дадена тема. Основните белези, които са характерни за добрата лекция са: проблемност, актуалност, практическа значимост, емоционалност, новост и разбираемост на представяния учебен материал. Тя се отличава още и с относително голямата си продължителност. Чрез нея у студентите се формира теоретичната основа на всяка наука, изясняват се нейните методологични основи, анализират се различни идеи относно нейния предмет, история и пр. Благодарение на лекцията у бъдещите специалисти се създава първоначален интерес към изучаваната проблематика. "Основните задачи на академичната лекция са: да осигурява първоначално запознаване с новите знания; да формира познавателни интереси; да насочва самостоятелната познавателна дейност на студентите. Към лекцията могат да се предявят много и различни изисквания, сред които най-голямо внимание заслужават тези: за научност; за достъпност; за приложност; за проява на академично красноречие от лектора. Като специалист в науката, по която "чете лекции", академичният лектор може да разгърне широки мисловни полета пред своите студенти, да разсъждава на глас, да сравнява и да анализира, да споделя свои открития или затруднения, да търси предизвикателства в научния диалог със студентите" (Я. Тоцева 2003, с.161). **Достоинствата** на лекционното преподаване според изследваните студенти са: системното, последователно, дозирано, структурирано и разбираемо представяне на съдържанието на учебния материал. Те разкриват и някои **слабости** на тази форма на обучение като: скучно, сухо, монотонно представяне на преподавания материал най-често чрез четенето на написан текст без елементи на атрактивност,

емоционалност и занимателност; поради монологичния характер на лекцията и нейното ограничаване във времето, не се създават или рядко се създават възможности за дискусии и свободно изразяване на мнение от страна на студентите; представяния лекционен материал вече е публикуван на страниците на специализирания печат и по време на учебните занятия просто се диктува без никаква промяна; липса на пряка връзка между излаганите знания и изискванията на бъдещата професионална дейност на обучаваните специалисти; наличие в лекциите на обемиста, а понякога излишна информация; лекционното преподаване предоставя на студентите в "завършено" познание, което не ги провокира да проявяват самостоятелна активност по време на обучението.

Семинарните упражнения са другата основна форма на обучение, която доминира в съвременното обучение във висшите училища у нас. По време на провеждането им чрез четене от студентите на доклади, коментирани на реферати, анализирани на първоизточници, решаване на казуси, представяне на резултати от извършена самостоятелна работа, обсъждане на определени или типични случаи разширяват своите познания и придобиват определени практически умения. Чрез участието си в упражненията студентите разширяват, задълбочават и конкретизират познанията си получени по време на лекциите и от използването на специализирани книжни и електронни източници. Така те се подготвят специално по определени теми и придобиват някои специализирани умения. Проблематиката на семинарните упражнения обаче е ограничена в рамките на определената учебна дисциплина и в най-добрите случаи е свързана с учебния материал от някои сродни науки т.е. и техните възможности за поставяне на по-силен акцент върху усвояването на конкретни практически умения от студентите са относително недостатъчни. По-големи в това отношение са възможностите на СПТ. В последните години той се използва все повече в учебната работа във висшите училища (С.Иванов 2002, 2003, 2004) и е израз на трайната тенденция в съвременното висше образование в България да се търсят нови форми и методи на работа със студентите.

СПТ благодарение на ценността си като форма за обучението на студентите и поради очевидното им желание да имат повече занятия с практическа насоченост се утвърждава като общопризната университетска психолого-педагогическа дисциплина. Теоретичното и приложното му развитие обаче се извършва толкова стремително и интензивно, че е почти невъзможно да се обобщи и отрази всичко относно неговата ценност. Все пак в резултат на проведеното теоретично и емпирично изследване се налагат следните изводи и препоръки:

- СПТ е много практична и ефективна форма за обучение на студенти на комуникативни умения. Чрез него се осигурява взаимовръзката между теоретичните знания и тяхното практическо използване, чрез изграждането и усъвършенстването на конкретни комуникативни умения. Той запълва дефицита в практическата подготовка на студентите по време на тяхното следване и активизира студентите за усвояване на изучавания материал чрез неговото емоционално преживяване. Защото учебното съдържание се представя на ясен, разбираем и прост език, който е свързан с човешкото всекидневие. Използването на трудноразбираема и наукообразна терминология по време на занятията, в които се използва СПТ (често срещана слабост по време на традиционното преподаване във ВУЗ) е просто невъзможно. И още нещо, студентите понякога обменят помежду си много важна информация, която се приема дори с повече доверие и разбиране от знанията получавани от самите преподаватели. Така по един естествен начин той се превръща във взаимообучителен метод.
- СПТ разширява, систематизира, конкретизира и затвърждава изучаваното учебно съдържание по време на лекциите като дава възможност на студентите да го

приложат веднага на практика. Същевременно благодарение на СПТ те обогатят своите комуникативни умения и навици. Това разширява възможностите им да осъзнаят границата между доверителната и формалната, речевата и неречевата, процесуалната и съдържателната, функционалната и дисфункционалната комуникация между хората. Придобитият комуникативен опит в учебния процес безпроблемно може да се използва и прилага във всекидневието на студентите и най-вече в бъдещата им професионална реализация.

- СПТ на студенти на комуникативни умения се отличава с практичност, ефективност и емоционалност. В съвременните университети има големи възможности и перспективи за неговото прилагане. Положителните му страни обаче не бива да се абсолютизират и универсализират, защото нейното използване зависи от множество фактори (пол, възраст, мотивация, количество на участниците, квалификация на водещите, времетраене на занятията, техническо обезпечаване и др.) несъобразяването, с които може да попречи на постигането на желаните резултати. Прилагането му трябва да бъде разумно и обмислено като се отчитат някои негови недостатъци.
- СПТ осигурява взаимовръзка между изучаваната теория и предстоящата практика на бъдещите специалисти като научната информация се трансформира в субективна чрез съотнасянето и с натрупания им опит от всекидневието. Студентите обогатяват и затвърждават понятийния си апарат по психологията като по време на занятията непрекъснато обменят и анализират психологическа информация. Това им помага да изразяват своите преживявания, цели, подбуди и очаквания като използват грамотно терминологията на психологията и педагогиката.
- Благодарение на интензивното междуличностно общуване и силния акцент върху обратната връзка по време на СПТ се повишават способностите на студентите да се себеопознават и да се самопредставят в благоприятна светлина. Увеличава се тяхната сензитивност и рефлексивност като се извършва спонтанен трансфер на комуникативен и социален опит. Това спомага за самостоятелното изработване на уникални, практически правила за междуличностно взаимодействие и обобщаване на събраната психологическа информация. А от теорията е известно и е потвърдено в практиката, че всеки индивид цени най-много изводите и поведенческите си реакции, които е придобил благодарение на преживявания собствен опит и лични търсения. Именно те се превръщат в убеждения и модели за комуникативно поведение. Създадената в групата атмосфера допринася студентите да се чувстват по-уверено, да проявяват по-голяма инициативност и непринуденост т.е. като резултат от участието в СПТ се постига се ефект на личностно развитие и растеж.
- СПТ предоставя възможност на студентите взаимно да се опознаят повече в неформален план. Споделянето в групата на мнения, преживявания и проблеми предизвиква нарастване на доверието помежду им, което обуславя създаването на по-близък контакт между тях. Натрупания групов опит между студентите изгражда помежду им система на психична безопасност, поддръжка и чувство за по-голяма самоувереност и удовлетвореност. Те започват да изпитват в по-голяма степен симпатии един към друг и се повишава груповата им сплотеност. Това формира у тях чувството за "Ние" и им помага да работят в екип. Чуждите позиции стават по-разбираеми и се увеличава готовността им за промяна и търсене на алтернативни решения на проблемите.
- СПТ създава възможности на студентите за творческа изява като експериментират или да коригират определени модели на поведение и общуване смятани от тях за успешни или неуспешни. В условията на съвместната работа студентите усвояват определени комуникативни навици и умения (наблюдателност, асертивност, креативност, активно слушане, конфронтиране и др.), които могат да моделират,

практикуват и усъвършенстват. Повишава се тяхната инициативност в намирането и отстояването на оригинални подходи в условията на публичност и работа в екип.

- СПТ има психотерапевтичен ефект, защото много от психичните проблеми на хората са породени от причини свързани с междуличностното общуване. Той предоставя възможности за прояви на катарзис и личностно пречистване на студентите, защото те имат възможност публично да обменят мисли, чувства, безпокойства и действия помежду си. Сравнявайки ги със собствените такива, те разбират, че всеки има свои лични проблеми, които не могат да се решат в изолация от другите хора. Така студентите по време на занятията в условията на благоприятно социално обкръжение отреагират на оформили се вече у тях психични травми. В процеса на груповата работа студентите не само получават помощ от своите колеги, но също им предоставят такава. Всичко това им повишава самочувствието и спомага за изграждането у тях на позитивна "Аз"-концепция, която се подкрепя от останалите членове на групата.
- Благодарение на СПТ преподавателите получават обективна информация за потребностите, интересите, комуникативните умения, особеностите на взаимоотношенията, количеството и качеството на усвоените знания на студентите.
- СПТ на студенти с подходяща програма да се включи в учебните планове на всички университетски специалности, подготвящи специалисти за професиите от типа "човек-човек" още от първи курс. След това през всяка учебна година студентите да имат възможност да повишават квалификацията си чрез обучение от тренингов тип с насоченост съобразена с техните специалности. Така те ще получат възможност за постоянна практическа подготовка и професионално израстване.
- СПТ да се възлага на квалифицирани и опитни преподаватели, които на практика са доказали уменията си да го прилагат като форма за обучение на студенти. Те трябва да направляват силата на влиянието на групата за доброто на всички нейни участници и тогава СПТ като форма за обучение ще разкрие своя дидактичен потенциал и несъмнено ще подобри нивото на обучение в съвременното висше образование. Защото не е далече бъдещето, когато СПТ като форма за обучение на студенти ще се превърне в стратегическо направление за обучение на последните.
- Да се отдели специално внимание за подготовката на програми за СПТ в зависимост специфичните изисквания на специалностите, за които се подготвят студентите.

Отчитайки, силното влияние на СПТ на студенти върху участниците в тях и съществените им предимства техните водещи трябва да проявяват голям такт и деликатност при използването му, защото това влияние върху отделни студенти може да се окаже и с негативно въздействие. СПТ като форма на обучение на студенти не може да се прилага винаги с успех и има известни ограничения. Той се отличава с определени слабости, които не бива да се прикриват. Те са:

- СПТ не може да замести в никакъв случай информацията, която студентите получават чрез слушането на лекции, целенасоченото общуване с преподавателите и самоподготовката им чрез специализираната литература. Защото студентите само по този начин могат да получат системни научни знания, които да им послужат за база за участието им в СПТ като форма за обучение във ВУЗ и най-вече за истинската им професионална реализация. Този извод се налага, понеже под въздействието на силните емоционални преживявания чрез обмена на личен опит при подготовката на студентите се губи до голяма степен нейната научна обусловеност и теоретична обоснованост. Защото по принцип, при провеждането на занятията чрез СПТ доминира емпириката над научната информация, като последната в някаква степен се подценява.
- В процеса на СПТ понякога се надценява значението на стихийно натрупания житейски опит, на всекидневната информация и на интуитивните хрумвания на

студентите. Те без съмнение са много ценни за учебния им процес, но все пак имат относително ограничен дидактически ефект и изпълняват второстепенна роля в процеса на тяхното обучение.

- В групите за СПТ на студенти понякога се проявява склонност към уравниловка на ценностите, еднообразие на мисленето, спазването на определени негласни правила, които не са известни на всички и проявата на други някои особености, които намалят дидактическият ефект на груповата. Това е и предпоставка да се прояви враждебност към някои техни членове, които не са съгласни за нещо с болшинството от участниците в групите или с техните лидери.
- Някои студенти имат специфични индивидуални особености и минал опит, което ги прави неподходящи да участват в СПТ като форма за обучение. Поради това, че групите се формират по административен път те могат да окажат негативно въздействие върху съвместната работа на своите колеги или на собственото си личностно развитие. Други могат да станат прекалено уязвими в процеса на груповата работа и да преживеят силен дискомфорт от конфронтацията им с други участници в групата.
- При използването на СПТ на студенти, участниците в групата понякога се "фокусират" само върху протичащите междуличностни процеси и контакти, като по този начин губят много време, което е необходимо за обучение.
- Някои студенти трудно се доверяват или изобщо не се доверяват на своите колеги от групата и поради това не разкриват напълно своите преживявания, ценности и мисли, което в някаква степен затруднява провеждането на СПТ на студенти.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Иванов, С., Педагогически възможности и проблеми на социалнопсихологическия тренинг като форма за обучение на студенти. Сп. Педагогика. 20002, №9.
2. Иванов, С., Условия и фактори за провеждане на социалнопсихологически тренинг като форма за обучение на студенти от специалност Слухово-речева рехабилитация. Сп. Специална педагогика. 2002, №4.
3. ИВАНОВ, С., Професионално-личностна характеристика на водещия на социалнопсихологическия тренинг като форма за обучение на студенти и основни акценти в работата му. Сп. Специална педагогика. 2003, №3.
4. Иванов, С., Особенности и разновидности на конфликтите при провеждане на социалнопсихологически тренинг като форма за обучение на студенти. Сп. Педагогика 2004, №2
5. Иванов, С., Възможности на социалнопсихологическия тренинг за подобряване на комуникативната компетентност на студентите. Сп. Педагогика 2004, №7
6. Иванов, С., Социалнопсихологически тренинг на студенти. Шумен 2004.
7. Тоцева, Я., Отношението на студентите към методите и формите на обучение във висшето училище. В сб.: Научни трудове (Педагогически колеж, Добрич т. III А) Шумен 2003.